

АНТИТЕЗА ЕВОЛЮЦІОНІЗМУ Й РАЦІОНАЛІЗМУ В ПРАВОВІЙ МЕТОДОЛОГІЇ ТА ПРОБЛЕМА ЄДНОСТІ ПРАВА

Тімуш І.С.

кандидат юридичних наук, доцент

Київського національного університету внутрішніх справ

В статті розглядаються питання антитези еволюціонізму й раціоналізму в правовій методології та проблема єдності права

В статье рассматриваются вопросы антитезы эволюционизма и рационализма в правовой методологии та проблема единства права

In the article the questions of antithesis of evolutionism and rationalism in legal methodology are considered that problem of unity of right

Ключові слова: еволюціонізм, раціоналізм, методологія, право

Аналогічно тому, як існують численні альтернативи правового світогляду (кожна з яких базується на певному специфічному підході до праворозуміння), не менш далекою від однозначності є, відповідно, й методологія права, будучи системою засобів реалізації тих чи інших поглядів на природу й суспільні функції правового регулювання людського буття.

Такий плюралізм у правознавстві та інших галузях сучасної науки, з одного боку, є цілком природним явищем (особливо в умовах нинішньої кризи класико-раціоналістичної парадигми так званого "монометодологізму" та утвердження принципу багатомірності світу й істинності знання про нього). Однак, з іншого боку, дієвість права в дуже великій мірі залежить як раз від того, наскільки його засоби спроможні забезпечувати саме однозначні рішення в ситуаціях, що потребують свого врегулювання через посередництво таких засобів. Адже як кожна з сторін, між якими виникають певні спірні питання й зустрічні вимоги, так і "сторона-посередник", що на законних підставах покликана забезпечувати справедливе вирішення таких питань, можуть, певна річ, мати свої досить контрастні (і навіть взаємовиключні) уявлення про критеріальні виміри справедливості як такої та в розглядуваному випадку зокрема. В результаті ж таких розбіжностей втрачається змога обґрунтованого прийняття взагалі якого-небудь конкретного рішення, оскільки необхідною умовою для цього є доказова ймотивованість відхилення усіх можливих його контрверсій.

Інакше кажучи, якими б багатоманітними не були "ракурси", "призми"

та "аспекти" оцінок тієї "правди", що покладається в основу визнання "правомірності" тих чи інших суб'єктивних претензій, ми, разом з тим, можемо вести мову лише про єдиний варіант рішення, котре б могло бути визнане справедливим в контексті заданої системи права; в протилежному ж випадку (тобто, коли остання припускає можливість легітимації більшого числа таких рішень) доводиться констатувати нормативну неповноту чи нормативну суперечливість такої системи, що "сигналізують" про необхідність її, принаймні, формального удосконалення у напрямку усунення наявних в ній прогалин та колізій.

Зазвичай, з метою подолання концептуальної та процедурної неоднозначності в підходах до обґрунтування правових рішень доводиться залучати певні метаправові (або й взагалі метанормативні) засади, на підставі яких можна було б схилитися до того чи іншого варіанту врегулювання правовідносин в конкретно заданій ситуації. Таку "метанормативність" традиційно шукають в моральних підвалинах права, котрі фігурують у даному разі як мірила "людиномірності" й "людяності" останнього. З позиції таких засад здійснюються спроби зведення різнопланових модусів виявлення права до тієї загальної "ідеї морально-правової справедливості", завдяки якій усі особливі (і навіть "полярні") його вияви асоціюються з одним і тим самим феноменом – Правом.

В даному відношенні досить показовими є міркування Є.Булігіна, що засновуються на наступних аргументах: щоб мати можливість обґрунтувати своє рішення, суддя повинен підвести окремий випадок під

деяку універсалізовану вимогу чи дозвіл, котрі є визначеними певною загальною правовою нормою. “Ця операція є успішною лише у тому разі, коли система права призводить до єдино правильного результату,... і це означає, що відповідь має бути позитивною, як, наприклад, “р приписано у випадку q” або “невиконання р дозволено у випадку q” (характеризовані р і q суть не конкретні, а загальні обставини справи). Однак коли нормативна система буде мати у випадку q нормативну прогалину чи суперечність, тоді р не буде детермінованим у випадку q. Система норм не має позитивної відповіді, і суддя не може виправдати своє рішення за допомогою цієї системи права, тобто він не може обґрунтувати його правом...” [5, с. 11]. В подібних ситуаціях, на думку цитованого автора, дано лише два виходи: або ми визнаємо, що наша система права може бути “помилковою” (формально недосконалою), і тоді суддя повинен не обґрунтовувати випадок існуючим правом, а вдатися до інших (моральних чи політичних) критеріїв (тобто, за термінологією Г.Харта, вирішити питання шляхом “суддівського розсуду” (“judicial discretion”)); при цьому суддя має “створити нову норму” і стати своєрідним законодавцем); або ж ми заперечуємо можливість того, що система права може бути помилковою (як це пропонує робити Р.Дворкін). “Однак тим самим ми повинні, щоб бути впевненими, що право завжди є всеохоплюючим та вільним від суперечностей, закласти у право моральні принципи, за допомогою яких передбачається... усунути всі можливі помилки з позитивного права, тобто заповнити усі прогалини та елімінувати суперечності. Не кажучи вже про те, що даний крок несумісний з правовим позитивізмом, немає гарантії, що система, яка містить як правові, так і моральні норми й принципи, буде досконалою та несуперечливою. Як раз навпаки. Здається досить імовірним,... що апеляцією до норм моралі у право привноситься ще більше суб’єктивності” [5, с.12].

Таким чином, поряд з численними існуючими контроверзами правової науки та практичної юриспруденції складається ще одна фундаментальна методологічна дилема: або підходити до права суто “феноменологічно”, сприймаючи його як незалежне від будь-якого суб’єктивно-вольового фактора прагнення до найстійкіших форм балансу людських взаємовідносин та найефективніших в плані досягнення такої

рівноваги рішень та дій; або шукати єдності права в сутнісних основах людського буття, втілюваних в організації людського розуму та здійснюваних через посередництво свідомої “раціоналізуючої” діяльності людини як суб’єкта права. Однак при цьому у першому випадку доведеться відмовитись від претензій на виявлення яких-небудь “універсальних” критеріїв справедливості (в силу логічної незвідності всіх потенційних прагнень індивідуальної свободи до певних “стандартних мірил”, а тому “приреченості”, за альтернативного підходу, до тих чи інших суб’єктивних преференцій стосовно параметрів справедливості та їх силового “нав’язування” суспільному загалові). В другому ж випадку вихідне прагнення об’єктивізації орієнтирів правової належності шляхом їх “метанормативного” обґрунтування наражається на ті ж самі перешкоди: вони пов’язані з суб’єктивно-оцінковим релятивізмом при вимірах права як критеріями ефективності (адже остання визначається дієвістю правової регуляції в плані досягнення певної мети, що сама по собі не може бути суб’єктивно іррелевантною), так і критеріями “справедливості”, джерелом яких завжди є людське начало.

Через невіршуваність описаної дилеми шляхом підведення під певні “об’єктивні основи”, що свідчили б на користь безумовного визнання якого-небудь із згаданих альтернативних методологічних підходів до розуміння й застосування права, дослідники частіше за все вимушені аргументувати свою “суб’єктивну схильність” до тієї чи іншої правової методології в розглядуваній площині – раціоналістської чи еволюціоністської.

Зміст першої полягає у вищезгадуваному тлумаченні права виключно як похідного від спрямованості людського розуму на упорядкування суспільного життя згідно з певними метафізичними, моральними чи іншими трансцендованими за межі безпосередньої правової нормативності “ідеями порядку”, реалізація яких здійснюється виключно через сферу людської суб’єктивності (зокрема, суспільної та індивідуальної правосвідомості). Як наполягав, наприклад, І.О.Ільїн, “творче джерело права перебуває у внутрішньому світі людини; і діяти в житті право може лише завдяки тому, що воно звертається тільки до внутрішнього світу людини, а саме до тих прошарків душі, в яких складаються мотиви людської поведінки, і, сформувавшись,

породжують живий вчинок людини” [7, с. 226].

Тобто, на відміну від спроб пояснення та застосування права, виходячи з його “онтологічної самостійності”, самоорганізованості та незалежності від “примхливого людського фактора”, цей феномен розглядається, в руслі раціоналістичних підходів, як своєрідна форма “об’єктивації буття розуму”, котрий є головним упорядковуючим людське існування началом. Слід відзначити, що така методологічна позиція характерна не тільки для представників класичного правового раціоналізму, але є досить популярною і серед нинішніх дослідників у галузях теорії та філософії права. Скажімо, на думку відомого російського вченого С.С.Алексєєва, “за своїми корінними особливостями право виступає у якості продукту розуму, а в ідеалі та при більш широкому куті зору (і, певна річ, при реалізації в суспільстві високої юридичної культури, розвиненості юридичної системи, її досконалості) – форми об’єктивованого буття розуму у сфері зовнішніх, практичних відносин, котре втілює свободу, високі духовні, моральні начала, а також у сфері регулювання цих відносин” [1, с. 575].

Мотивується такий підхід, по-перше, тим аргументом, що для ефективного застосування права потребується його належна нормативна універсалізація, котра передбачає абстрагування від варіативності конкретних обставин потенційної правозастосовчої діяльності. Адже для розширення сфери дієвості тієї чи іншої норми необхідним є її якомога менша “зав’язаність” на спеціфічних рисах окремих випадків, що підпадають під дію даної норми. Відповідно, чим загальніший характер вона має, тим ширшою є її предметна область і тим легшою є систематизація правовідносин, регульованих такими нормами (аналогічно тому, як теоретичне природознавство прагне своєї раціоналізації шляхом охоплення максимально широкої сфери природних явищ мінімальним числом “універсалізованих” принципів та законів).

По-друге, за умов такої репрезентації природи права, вбачається можливість виявлення правової належності у її “ідеально-логічній чистоті”, оскільки “розум розкриває в цьому поданні зміст права, його логіку та призначення, зумовлені світобудовою природою, місцем та роллю в житті людей” [1, с.576].

І, по-третє, в такому прагненні “чистоти права” реалізується (з цієї позиції), “знаходить об’єктивоване життя не просто розум, а

чистий розум, його сила, міць та багатство” [1, с. 576].

Правда, за подібних тлумачень змісту права й методології його розкриття та реалізації існує досить великий ризик потрапити в тенета того самого апіоризму, що став першорядним об’єктом критики класико-раціоналістичної правової доктрини. Адже, реальний досвід історії свідчить радше про те, що немає якої-небудь первісної, раз і назавжди “створеної” сутності права, оскільки сама “ідея правоти” знаходиться у процесі перманентного становлення та модифікації разом з динамікою суспільних відносин, в контексті яких відбувається “сутнісне самостворення” людини як джерела та агента правопорядку. Відповідним чином, орієнтири правової належності навряд чи мають апіорний характер і можуть бути поданими у їхній “чистоті” та “абсолютності”. Як відзначають П.Бергер та Т.Лукман, забезпечуваний правом соціальний порядок, в межах якого формуються домінантні регулятивні цінності, що визначають базові спрямування суспільної й індивідуальної правосвідомості, сам є “людським продуктом або, точніше, безперервним людським виробництвом... Він є людським продуктом... і за своєю генезою (соціальний порядок як результат попередньої людської діяльності), і у своєму теперішньому (соціальний порядок існує лише через те, що людина продовжує його створювати в своїй діяльності)” [3, с. 88-89]. Тому спроби “суто логічно” вивести смислові мірила правового порядку з деякої “універсальної” та первинної “чистої ідеї права” можна у певному розумінні віднести до “історичних анахронізмів”.

З іншого боку, встановлення того чи іншого правопорядку не є механічним результатом “реалізації раціональних ідей”, що привносять відповідну організацію в суспільні відносини. По-перше, самі ідеї формуються аж ніяк не у виключно довільному режимі, а істотно залежать від тих актуалізацій, що задаються динамікою реального людського буття. По-друге, далеко не будь-які ідеї, безумовно, є взагалі здійсненними, а якщо вони й є такими, то доцільність їхнього практичного втілення також визначається не самими лише суб’єктивними чинниками. З цього приводу доречно згадати слушне зауваження В.С.Нерсєсянца про те, що “...реалізація ідей (соціальних, політичних, правових тощо) на практиці – це не одnobічний та автоматичний процес перетворення чи створення дійсності у відповідності з тими чи іншими ідеями,... а

одночасно трансформація цих ідей у відповідності з об'єктивною логікою практичних дій та реалій дійсності" [10, с. 325]. Тобто традиційна раціоналістична гілка в правовій методології, засновуючись переважно на тезі про "розумно-людську" природу права та потребу в "олюдненні" та "раціоналізації" природних форм буття, здебільшого залишає "у затінку" (чи взагалі ігнорує) ті противажні процеси й тенденції, що мають місце у взаємовідношеннях людини та світу, ідеального та реального; а саме – той зворотний вплив на правову раціональність і правосвідомість загалом з боку самої суспільної й, зокрема, правової дійсності.

Отже, можна сказати, що опоненти раціоналістичних підходів до права виходили в своїх міркуваннях з принципу "доведення від супротивного": оскільки виявлені численні суперечності в межах описаної методологічної доктрини свідчать про її вразливість та нездатність витримати критики навіть з позиції базових критеріїв логічної послідовності, прибічники альтернативної – еволюціоністської – методології зосередились на вивченні та застосуванні в теоретико-правових побудовах як раз вищезгаданого зворотного моменту співвідношення правових ідей та реалій. З цієї точки зору феномен права розглядається як "самостворювана" ("аутопойетична") система [14], організація якої є невід'ємним компонентом в контексті "метасистеми" суспільної самоорганізації [13]. Концептуальною основою такого підходу є наявність спільних принципових механізмів функціонування й динаміки складних системних утворень, незалежно від їхньої природи та специфіки. Зокрема, еволюція системи правового регулювання тут уподібнюється неорганічній та біологічній еволюції як "антиентропійного" процесу сходження від хаосу до порядку в результаті взаємообмеження свободи елементів системних утворень. Йдеться про те, що правова нормативність (незалежно від "директивності" офіційно позитивованого закону) формується стихійно в самому середовищі суспільних відносин, де різноспрямовані вектори індивідуальної свободи, так би мовити, "перетинаються", і в своїй "інтерференції" схиляють окремих суб'єктів до певного самообмеження їхньої поведінки для забезпечення більш-менш стійкої рівноваги між поширенням таких свобод. Адже в протилежному разі, коли порушення зазначеної рівноваги сягає деякої критичної межі, реалізація суб'єктивних інтенцій наражається на зовнішню протидію з боку

інших суб'єктів, що опиняються у стані "урізаної свободи". Зрештою таке внутрішнє "самообмеження" набуває статусу суспільнобуттєвої норми та торує собі шлях до об'єктивізації шляхом її закріплення в законодавстві. Таким чином, правова належність постає, за даного підходу, у вигляді "самопобудовної" регулятивної системи, смислові орієнтири якої є похідними не стільки від "владної волі", скільки зумовлені конкретними обставинами міжлюдських взаємодій (частіше за все, навіть, непередбачуваними та незалежними від будь-якого вольового втручання). Це, правда, не означає, що політична воля та інші суб'єктивні чинники нормативності права повністю "скидаються з рахунку" або ж розглядаються як цілковито детерміновані динамікою суспільноонтологічних процесів. Звичайно ж, наявність свободи волі (економічної, політичної, правової тощо) важко заперечити. Однак не менш очевидним є й те, що "стохастичний діапазон" такої свободи істотно обмежується вищезгаданими стихійно-нормативними "атракторами", до яких, врешті-решт, тяжіє й виражена в офіційному законі воля влади (якщо, певна річ, влада бажає, щоб її воля стала дійсною нормою життя, а не просто суб'єктивно-свавільною директивою, дотримання якої може забезпечуватися лише силовим диктатом та примусом). При цьому "атрактивність", "привабливість" тих орієнтирів, до яких спрямовуються й прагнуть людські уявлення про правову належність, визначається не стільки певними суб'єктивними схильностями, скільки об'єктивними параметрами рівноваги й стабільності суспільних відносин, забезпечуваних в результаті реалізації даних уявлень у повсякденному житті. А тому з "флукувативно-випадковими" змінами зовнішніх життєвих обставин, стимулюватимуться зміни внутрішньо-суб'єктивного ставлення до них та потреба в переосмисленні самого змісту права. Іншими словами, спрямування правової еволюції зумовлене не реалізацією певної "ідеї права", котра була б первинною по відношенню до правової дійсності, а навпаки, "ідеали" правової справедливості інтерпретуються тут як відносні історично-змінні "параметри". Тобто людські воля та розум є не стільки джерелами суспільного порядку, скільки трансляторами принципів та імпульсів еволюційної самоорганізації світу в лоно соціального буття. Підтвердженням на користь даної позиції є, наприклад,

неможливість культивувати демократичну правосвідомість (у її сучасному розумінні) в умовах деспотичних режимів давньосхідних народів чи європейського феодалізму.

Що ж стосується факторів спрямованості еволюції суспільного буття до правового упорядкування, а не до його хаотизації (тобто системного стану з відсутньою загальною орієнтацією динаміки), то ця обставина пояснюється, знов-таки, не вольовим компонентом права як суспільноорганізуючого начала, а тим, що “більшість феноменів дійсності, досяжних нам,... є, по суті, незворотними процесами” [8, с.282].

Саме такі процеси, що початково були предметом вивчення фізики дисипативних структур, отримали свою більш узагальнену концептуалізацію в межах еволюційної гносеології та синергетики, націлених на виявлення принципів динаміки й функціонування складних самоконструйованих, самопідтримуваних та самовідтворюваних систем, до числа яких можна віднести також систему правового регулювання. Як пише В.А.Бачинін, “будучи самоорганізованою системою, право здатне саме себе будувати та сруктурувати. І суб'єктам правотворчості важливо враховувати тенденції його саморозвитку, щоб діяти в такт з ними і тим самим породжувати резонансні ефекти. Точно розраховані резонансні впливи на систему даватимуть найбільшу результативність, дозволятимуть їй розгорнути усе багатство доти прихованих форм та можливостей. Принципи синергетики приписують під час правотворчої діяльності виводити правову систему на власні лінії розвитку, що відповідають її природі та характерові соціуму, всередині якого вона існує” [2, с.521-522].

В логіко-гносеологічному відношенні еволюційна методологія є своєрідною антитезою лінійно-каузальному детермінізмові, характерному для класичних раціоналістських підходів. Якщо останні ґрунтуються на встановленні однозначних причинно-наслідкових зв'язків між явищами з метою їх використання для реалізації тих чи інших суб'єктивних цілей, ідей, проектів тощо, то еволюціонізм як такий виходить з тези про імовірнісний характер будь-якої самоорганізації, в ході якої актуальний та потенційний стани системних утворень не можуть мати лінійних (взаємооднозначних) співвідношень, а тому попередні форми системних організацій жодним чином не детермінують їхніх наступних форм. Цей

висновок аргументується тією обставиною, що лінійно-каузальні залежності притаманні системам мірою їхньої стабілізації та набуття ними рівноважного стану за рахунок оборотності утворюючих їх процесів. Такі системи утримуються в деякому стаціонарному стані, не будучи чутливими до випадкових флуктуативних збурень у їхніх контекстах та до зовнішніх впливів на встановлену в них рівновагу. Відповідно, еволюційно-трансформативні зміни системних організацій пов'язані як раз із втратою зазначеної рівноваги, а тому їхня поведінка за таких умов стає залежною від непрогнозованої констеляції обставин. При цьому відбувається руйнування попередньо створеного в ній порядку; система хаотизується у певному діапазоні можливостей набуття нового відносно стабільного та рівноважного свого упорядкування.

Так, скажімо, в системі суспільного правопорядку “досить показовим явищем-індикатором... зростаючого хаосу на макрорівні є збільшення злочинності, яке в плані структурної переорієнтації суспільства постає як форма адаптації... до нового соціального порядку. Нові, але ще не закріплені законодавчо суспільні відносини та форми власності породжують нову структуру злочинів... І це продовжується доти, поки перерозподіл власності та соціального статусу між різними соціальними групами не закінчується і не закріплюється у новому законодавстві (у тому числі і у новому Кримінальному кодексі), що буде відповідати структурно-статусному закріпленню нового соціального порядку” [6, с.264-265].

Як відзначив стосовно обґрунтування подібності біологічної та культурної еволюції Ф.А.фон Хайек, крім того, що і та, і інша являють собою процес безперервного пристосування до випадкових та непередбачуваних обставин, “обидві вони спираються на один і той самий принцип добору – принцип виживання, або репродуктивної переваги. Мінливість, адаптація та конкуренція утворюють однотипні, по суті, процеси, якими б відмінними не були їхні конкретні механізми... Справа не лише у тому, що будь-яка еволюція тримається на конкуренції; перманентна конкуренція є необхідною навіть для збереження вже досягнутого” [11, с. 49-50].

Будучи явищем цілком природнім, суспільна еволюція, з цієї точки зору, не може характеризуватися у поняттях

“справедливості”, оскільки в процесі стихійного відбору зберігаються й стабілізуються переважно ті соціальні групи, що живуть за правилами, дотримання яких забезпечує найвищий рівень адаптованості до нових умов. В даному відношенні, незважаючи на опозиційність еволюціоністської методології правовому позитивізму, ці два підходи збігаються у їхній обопільній схильності до “витіснення ідеалів справедливості ідеалами миру й злагоди” [12, с.62]. Загалом же ефективність досягнення й функціонування суспільного порядку (а, зокрема, й правового) асоціюється в еволюціоністській доктрині (на противагу класико-раціоналістичним уявленням про “чисту ідею права” чи “універсальні принципи справедливості”) здебільшого з децентралізованими регулятивними механізмами, оскільки “попереднє формування певного порядку чи схеми в людському розумі, або свідомості, аж ніяк не є найкращим, а, навпаки, – це найгірший спосіб встановлення порядку” [11, с.138].

Очевидно, що, попри досить вагомий методологічний здобуток еволюціоністської парадигми праворозуміння, в межах останньої гіпертрофується стихійно-самоорганізаційний аспект права і відверто недооцінюється активний творчий потенціал розумного людського начала в суспільному бутті, саме яке (начало) й суттєво відрізняє це буття від суто природної еволюції. Адже сам розум формується й еволюціонує мірою того, як дораціональні способи регуляції виявляють свою упорядкувальну обмеженість. Відповідно, “всю історію суспільства можна розглядати як історію боротьби раціонального начала, втіленого зокрема у формі права, з ірраціональними силами природи. За допомогою права людина не тільки пристосовується до природи, але й пристосовує її до себе” [9, с.104].

Наразі одним, гадається, з найперспективніших шляхів подолання методологічної антитези еволюціонізму та раціоналізму в праві є орієнтація на інтегративність праворозуміння у сенсі “вписування” орієнтирів правової належності в контекст дійсної історії та динаміки суспільних відносин. В даному плані правовий закон має бути “своєчасним”, інакше він втрачає свою релевантність тим вимірам справедливості, котрі не є “апріорними” та “абсолютними”, а трансформуються разом з соціальною дійсністю та характером людської “незадоволеності” останньою. Як зауважив

Г.Дж.Берман, кожна “велика революція” в праві, врешті-решт, ґрунтується на переконанні, що “закон перестав відповідати своїй вищій меті і місії”, і зміна одного закону іншим, так би мовити, “виправдовується відновленням справедливості як більш фундаментального та вищого закону” [4, с. 21].

Література:

1. Алексеев С.С. Право: опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999.
2. Бачинин В.А. Философия права и преступления. – Х.: Фолио, 1999.
3. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Academia – Центр; Медиум, 1995.
4. Берман Г.Дж. Право і революція. Формування західної традиції права. – К.:IRIS, 2001.
5. Булыгин Е. К проблеме объективности права // Проблемы философии права. – 2005. – Т.III. - №1-2.
6. Василькова В.В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: синергетика и теория социальной самоорганизации. – СПб.: Лань, 1999.
7. Ильин И.А. О правосознании // Ильин И.А. Собр. соч.: В 10-и тт. – М.: Русская книга, 1993. – Т.1.
8. Лукач Д. К онтологии общественного бытия: Прологомены. – М.: Прогресс, 1991.
9. Мережко А.А. Введение в философию международного права. – К.: Юстиниан, 2002.
10. Нерсесянц В.С. Философия права. – М.: Инфра-Норма, 1997.
11. Хайек Ф.А. фон. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. – М.: Прогресс, 1992.
12. Kelsen H. The State and Natural Law. The Idea of Natural Law // Ukrainian Law Review. – 2003. – No. 7(12).
13. Luhmann N. The Autopoiesis of Social Systems // Luhmann N. Essays on Self-Reference. – N.Y.: Columbia Univ. Press, 1990.
14. Teubner G. Law as an Autopoietic System // Law as an Autopoietic System. – Oxford: Blackwell, 1993.